

ВАЛЕНТИНА ДМИТРІВНА РИБАЛОВА: ВДЯЧНІСТЬ ТА ПАМ'ЯТЬ ЗАЛИШАЮТЬСЯ (8.03.1911—11.12.1996)

Статтю присвячено дослідженню наукової діяльності В.Д. Рибалової, яка зробила значний внесок у розвиток української археології 1940—1960 рр. порушено питання щодо формування наукової археологічної школи Ленінградського університету, умов праці археолога в ті часи та пам'яті археологічної науки.

Ключові слова: Валентина Дмитрівна Рибалова, кам'янська культура, Ленінградський державний університет, Ермітаж, Крим.

Двадцять років тому не стало відомого археолога, дослідника кримських старожитностей, епохи бронзи і раннього залізного віку України Валентини Дмитрівни Рибалової. Померла вона у поважному віці, на вісімдесят шостому році життя, в Пензі, у родичів, залишивши свою ленінградську квартиру, повну книг, архівів і рефлексій-спогадів...

Задумуючи цей нарис про життя і діяльності В.Д. Рибалової, автор не ставить собі за мету створити формальний життєпис одного з археологів минулих поколінь. Для мене Валентина Дмитрівна не персонаж минулого часу, а цілком реальна людина, з якою мене пов'язують зустрічі і довгі бесіди, співпраця при плануванні розкопок на поселенні Кам'янка в кінці 70-х та в більш пізній час, людина, яку я згадую постійно, особливо в сезони польових робіт. Час невблаганний, і я відчуваю почуття обов'язку перед пам'яттю про неї.

Народилася Валентина Дмитрівна 8 березня 1911 р. в м. Бельові Тульської губернії. У 19 років, після закінчення школи приїжджає до Ленінграда, влаштовується робітницею на «Утилькомбінат», а потім приймальницею прокатних виробів до відділу технічного контролю Кіровського заводу. Ці заняття давали кошти до життя і місце для проживання в гуртожитку. Але вже в 1934 р. наполеглива дівчина вступає на історичний факультет Ленінградського держуніверситету. Вступ на істфак ЛДУ виявився для неї і неймовірним успіхом, і везінням. Справа в тому, що час був складний для історичної науки. Старі кадри вже давно обмежувалися у допуску до викладання, потім дійшло до т. зв. «Академічної справи» 1929 р., внаслідок якої було засуджено багато колишніх істориків-

викладачів історико-філологічного факультету університету (акад. М.П. Лихачов, С.Ф. Платонов, Є.В. Тарле, проф. А.І. Андрєєв, М.Д. Приселков та ін.). Згодом було підготовлено перше покоління істориків-марксистів, зникла гостра необхідність в «старих кадрах», і з першого вересня 1934 р. згідно з постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» відкриваються історичні факультети в МГУ і ЛДУ. Формується покоління істориків-археологів, «якому судилося вперше побачити каркас нової наукової будівлі» (Клейн 1968, с. 151). Виникла потреба у наборі студентів з «робітничо-селянського середовища». Незабаром в ЛДУ з'являються кафедри Стародавнього Сходу і археології, які стали готувати фахівців за цими напрямками. Поряд зі спеціальністю «історик», відкрилася спеціальність «історик-археолог», що і зацікавило молоду студентку Валю Рибалову.

Тетяна Дмитрівна Белановська — лєнінградський археолог, фахівець з Трипїлля і неолїту згадувала, як вони разом з Валею Рїбаловою (можливо в рїзний час) були учасницями Оленєостровської експедиції під керївництвом професора, завідувача кафедри Владїслава Йосїповича Равдонїкаса. У студентські роки Валєнтина також бере участь в розкопках вїдомої тепер Боршевської стоянки під керївництвом Павла Йосїповича Борїсковського. Досвїд і блискучї лекції з історїї первїсного суспїльства Владїслава Йосїповича та інших «первїсникїв» ЛДУ визначили подальший шлях в археологїї Валєнтини Дмитрївни. У 1938 році студентку 4 курсу Валею В.І. Равдонїкаса рекомєндує Євгєну Юрїївичу Кричевському, доценту кафедри історїї первїсного суспїльства історичного факультету, вїдомому фахівцю з неолїту Європи для участї в досить престижній Трипїльській експедиції. Експедиція проходила на поселєнні Коломїйщина І у с. Халєп'я Обухївського району Кїївської облєсти під керївництвом майбутнього «класика Трипїлля» Тєтяни Сергїївни Пасєк. *«Тєтяна Сергїївна дуже продумано формувала склад експедиції ... кїстяк її становили досвїдченї фахівцї... Євгєн Юрїївич Кричевський, науковї співробітники Інституту археологїї АН УРСР Неонїла Леонїдївна Кордиш, Михайло Леонтїївич Макаревич і Віктор Платонович Петров... Було багато студентїв з Києва, Москви і Ленїнграда»*. Багато з них потїм стануть самостїйними дослїдниками. Студент історичного факультету Кїївського держунїверситету Олександр Панкратович Черниш, улюблєнець експедиції і її начальника, зробить їстотний внесок у вивчєння палеолїту і мєзолїту та їн. *«Молодь вчилася у Тєтяни Сергїївни не тїльки передовїї методїції розкопок, а ї відповідальному ставлєнню до роботи, вїдданостї своїї справї... Вона привчала молодь дбайливо ставитися до дослїджуваного об'єкта, оскїльки в процесї розкопок вїн буде неминуче знищений, рєтельно фіксувати всї деталї. В експедиції панував строгий порядок, розкопки кожної площадки очолював досвїдчений фахівець»* (Белановська 2001, с. 11—13). На цьому чудовому тлї остаточно формуєтьсє прихильність студентки Валєнтини Рїбалової не тїльки до пам'ятників первїсних культур, а ї до України.

Пїсля закїнчєння їстфаку ЛДУ в 1939 році В.Д. Рїбалову рекомєндують для навчання в аспїрантурї. Тут учителем Валєнтини Дмитрївни став професор Михайло Іларїонович Артамєнов. Вчитєля та ученицю зближували деякї загальнї риси бїографїї: обидва вихїдцї з перї-

ферїї, з мїст, порївняно близьких до Москви, далї — приїзд до Ленїнграда, навчання в унїверситетї в рїзний, звичайно, час. В цїлому, здавалося б, М.І. Артамєнова цїкавили перїоди в археологїї бїльш пїзнї, нїж його ученицю, та ї територїї їншї — Подоння, Поволжє. Але, навїть займаючись однїєю з улюблєних тем, — походжєнням слов'ян і їх розселєнням, вчений бачить проблеми бїльш широко, звертаєтьсє до старожитностей Подїлля, Повїслєннє-та їн. Тому, як досвїдчений керївник, вїн побачив можливїсть проведеннє дослїджєнь на стику епохи бронзи і раннього залїзного вїку в Поднїпров'ї в зв'язку з захїдними культурами, що захопило і аспїрантку. Але навчання виявиласє перєрване вївною.

Так, це було поколїння вївни. На фронт їдуть її однокурсники і колеги — Белановська Тєтя, Черниш Саша та їн., загине при блокадї Ленїнграда в розквітї творчих сил Є.Ю. Кричевський (1942), а В.П. Петрова незаслужєно затаврують їм'ям зрадника патрїоти з обох сторїн словєсних «барикад» та їн. В.Д. Рїбалова з початку вївни працює на будївництвї оборонних споруд під Ленїнградом, а з осєнї 1941 і взимку 1941—1942 рр. санїтаркою вїйськового госпїталю в окупованому мїстї. З червня 1942 по серпєнь 1945 рр. Валєя Рїбалова — рядова 24 стрїлєцького полку 10 дївїзїї 23 армїї, потїм служить в перєсувний артилерїйської майстернї IV Ленїнградського фронту(Пам'ятї... 1998, с. 153—154). Нагороджєна Валєнтина Дмитрївна була орденєм Вїтчизняної вївни II ступєня, мєдалєми — «За оборону Ленїнграда», «За перємогу над Нїмєччиною».

Коли стала можлива демобїлізація, В.Д. Рїбалова повертаєтьсє до мирного життєя і наукової роботи. Фактично в цей же перїод вона стає активним учасником експедицій, очолюваних її вчителем М.І. Артамєновим, — безпрецедентної в СРСР і за кордоном за розмахом Волго-Донської в 1949, 1950 рр., Пївдєнно-Подїльської в 1947 і 1953 рр. Незважаючи на зайнятїсть В.Д. Рїбалова вже 26 червня 1950 в ЛДУ захищає кандидатську дисертацію «Про зв'язки населєння Серєдньої Надднїпрянцини з лужицькими племенами (доскїфський і скїфський перїод)» (Рїбалова 1950).

Тєма дїйсно була актуальною в той час, не втратила вона значєння в науцї і сьогєднї. В.Д. Рїбалова обробила значнї за обсягом матерїали — опублїкованї і збережєнї в фондах рїзних установ, лїтературу росїйською, українською, польською, чєською, нїмєцькою та англїйською мовами, і в результатї спробу-

вала представити найдавніший процес етногенезу слов'янських культур не односпрямовано і однолінійно, що довго було традицією в слов'янознавстві. Висловлюючи позицію «представників буржуазної польської археології (Козловський, Сулімірський)», В.Д. Рибалова писала: *«Ототожнюючи лужицьку культуру з праслов'янами, вони відносили час розселення слов'ян до I і II тис. до н. е. Горезвісну «прабатьківщину нероздільних слов'ян» вони знаходили в центральній Європі (зокрема на території Польщі), де склалася лужицька культура. Тим самим вони ігнорували роль місцевих українських племен у формуванні антської культури»* (Рибалова 1950, с. 5)¹.

Багато у чому слідуючи концепції, підтримуваної і М.І. Артамоновим про генетичні зв'язки культур Повіслення і Подніпров'я у праслов'янський час, В.Д. Рибалова вважає, що поздньолужицькі і західноскіфські племена зробили свій внесок в «процес розвитку однакової матеріальної і духовної культури східних і західних слов'ян... Придніпров'я було одним із центрів антської культури, що складалася». Нове обґрунтування включення Подніпров'я в ареал найбільш ранніх витоків слов'янського етногенезу отримало підтримку.

Після успішного захисту дисертації, вона працює на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії ЛДУ. Дисертація виявилася не зовсім профільною за тематикою роботи Інституту. Однак Інститут історії незабаром зовсім закривають, і Валентина Дмитрівна на запрошення як фахівець в галузі археології України переїжджає до Києва, знову ж на посаду молодшого наукового співробітника. Активно включається в польову і кабінетну роботу, молодому досліднику все, як тоді говорили, «по плечу». Виступи на семінарах, конференціях, нарешті, організація самостійної експедиції по розкопках могильника епохи бронзи в с. Осокорівка в зоні новобудови Каховського водосховища. Також В.Д. Рибалова разом зі своїми колегами бере участь в роботі Гаврилівської експедиції в Херсонській обл. (1951 р.).

Звільнилася вона і поїхала з Києва через відсутність житлоплощі і відсутності перспектив її отримати. Дійсно Київ був розгромлений, дійсно проблема з житлом після війни,

навіть у 50-х була дуже гострою. Але ж В.Д. Рибалова була запрошеним фахівцем, ученим, учасником війни... У зв'язку з такими долями наших старших колег-археологів згадую розповідь Оксани Давидівни Ганіною, археолога, організатора і директора Музею історичних коштовностей УРСР. Вона приїхала до Києва і також опинилася після війни без житла. Рішучий характер О.Д. Ганіною дозволив їй знайти для забудови під квартиру наскрізний під'їзд у будинку в центрі Києва, переобладнати його в квартиру і домогтися дозволу на постановку її на облік. Валентина Дмитрівна жила наукою. І ось вона знову, з сумом про нездійснене їде до Ленінграда.

Тепер до кінця трудової діяльності Валентина Дмитрівна пов'яже свою долю з викладанням в Alma mater. І це було чудово. Їй відразу надають посаду старшого викладача, правда, на 0,5 ставки. Знову грянула реорганізація, і з 1956 р. посаду старшого викладача ліквідують, а її обирають на посаду асистента на 0,5 ставки. Але вже в цьому ж році вона працює на посаді доцента кафедри археології історичного факультету ЛДУ, знову на 0,5 ставки. Навантаження не завжди вистачає, скромна Валентина Дмитрівна поступається годинами на кафедрі іншим викладачам, сімейним, більш нужденним — їй вмовляють. Вона береться читати загальні курси з історії первісного суспільства та основ археології на кафедрі історії мистецтв. Але зате на своїй кафедрі крім також загальних дисциплін (в різні роки) професіонал Рибалова читає розроблені нею курси: «Археологія епохи бронзи», «Археологія епохи заліза», «Період пізньої бронзи і раннього заліза на території СРСР», «Археологія лісосмуги російської рівнини в період бронзи і заліза», веде спецсеминар «Пам'ятники ранньої та середньої бронзи правобережної України». Хто працював у вищій школі, знає наскільки це відповідальна, але і захоплююча праця, тим більше розробка і викладання власних курсів. Останніх, як бачимо, у В.Д. Рибалової було немало. Зважимо на високий рівень вузу — лише у двох вузів в СРСР у ті часи можна було отримати таку високоспеціалізовану підготовку з археології — в МДУ і ЛДУ, прослухати тематичні лекції дійсно фахівців, одним з них була Валентина Дмитрівна — авторитет на кафедрі, улюблений викладач студентів з її розповідями про різноманітні експедиції і тяжінням до української археології. А ще скоро трапилася нагода продовження польових досліджень — і не де-небудь, а в Криму!

¹ Автор щиро вдячний співробітникам Наукової бібліотеки СПбДУ ім. М. Горького і особисто заступнику директора з бібліотечної справи Марковій Ульяні Олександрівні за допомогу та можливість ознайомитись з літературою під час підготовки цієї статті.

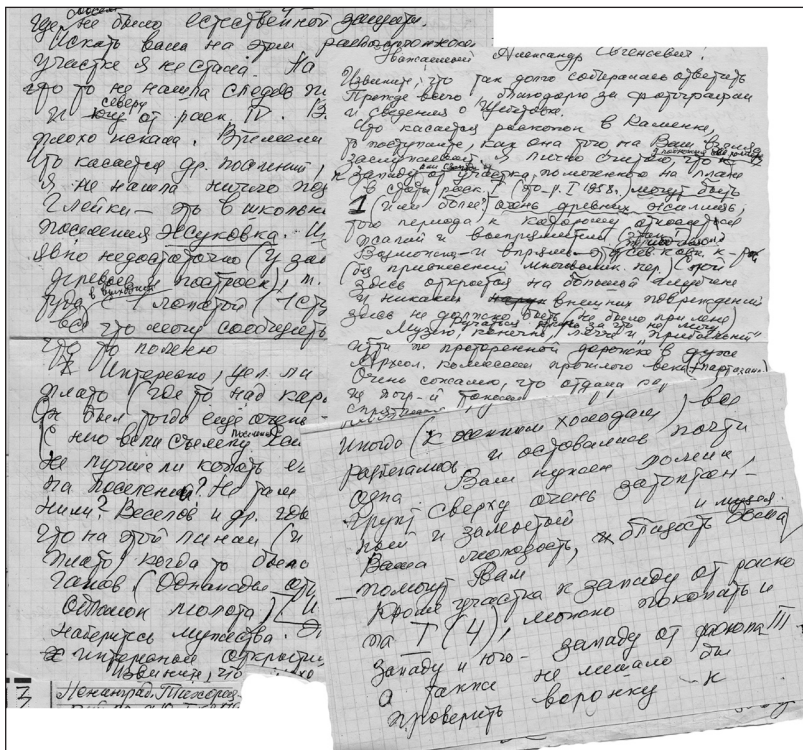

Фото. З листів В.Д. Рибалової до О.Є. Кислого

В середині минулого століття поновлюють-ся дискусії по комплексу проблем, пов'язаних з кіммерійцями. Особливо актуальним стає пошук матеріальної культури кіммерійців у Північному Причорномор'ї в цілому і на Керченському п-ві зокрема. У 1949 р. світ побачила фундаментальна книга В.Ф. Гайдукевича «Боспорське царство», в якій автор співвідносить з кіммерійцями багато найдавніших артефактів регіону (Гайдукевич 1949, с. 33, 185—189 та ін.). Окремі, старожитні знахідки матеріальної культури з розкопок античних міст і поселень гіпотетично, в умовах дискусії і актуалізації тематики також можна було пов'язати з легендарним плем'ям (Блаватский 1948, с. 9—18 та ін.). І.Б. Зеест знахідки ліпної кераміки з розкопок Киммеріка в 1948 р. відносить до кіммерійських старожитностей, вважаючи, що вони «відповідають стадії катакомбної культури» (Зеест 1949). Але навіть у цьому випадку на Керченському п-ві бракувало реальних пам'яток, в яких можна було б побачити культуру кіммерійців, якщо тільки довіряти древнім автором, і конкретно античній традиції, на чому так багато трималося в науці.

Здебільшого також з цієї причини Л.А. Єльницький схильний був бачити в античній письмовій традиції про скіфів і кіммерійців у Північному Причорномор'ї своєрідний міф, перенесений з реалій Кавказу і частково з Малої

Азії, кіммерійською він бачить кобанську археологічну культуру, що існувала, нібито за часів експансії кіммерійців в межі Урарту, Ассирії та Малої Азії в VIII і VII ст. до н. е. (Єльницький 1949, с. 14—26). У дискусії приймає участь учитель В.Д. Рибалової М.І. Артамонов, вважаючи, що катакомбна культура дожила до самого передскіфського часу, що кіммерійці були жителями Північного Причорномор'я в цілому, і їм належали великі кубанські кургани, а Прикубання мислилося прабатьківщиною кіммерійців (Артамонов 1948, с. 161—182; Артамонов 1950, с. 43—47).

У цей же час в основному розвідками археолога-краєзнавця Василя Васильовича Веселова на Керченському п-ві було відкрито декілька поселень епохи бронзи (Веселов 1957, с. 36), на які раніше не звертали увагу археологи-професіонали. Серед них поселення Кам'янка біля протоки, на північно-східній околиці м. Керч. У 1953 р. тут здійснює пробні розкопки В.Ф. Гайдукевич, і згідно найбільш традиційним уявленням того часу очікує знайти тут кіммерійську культуру. І.Т. Кругликова, познайомившись з матеріалами ряду поселень епохи бронзи Керченського п-ва, в тому числі й зі знахідками В.В. Веселовата В.Ф. Гайдукевича, припустила можливість бачити матеріальну культуру кіммерійців в поселенських пам'ятниках епо-

хи бронзи, близьких до катакомбної культури (Кругликова 1955).

Власне, все, що археологи-античники вважали більш раннім, ніж межі античного часу і таким, що не належить до античної археологічної культури, вони пов'язували з реконструйованою археологічною культурою кіммерійців. Віктор Францевич писав: «Під час розкопок боспорського міста Тірітака в 1934 р. знайдені... кам'яні антропоморфні плити... Під час розкопок Тірітаки неодноразово зустрічалися базальтові шліфовані сокири-топірці і деякі вироби з кременю — речі, близькі рубежу II—I тисячоліття до н. е. Все це цілком підтверджує, що на місці античної Тірітаки існувало селище кіммерійської, передскіфської пори» (Гайдукевич 1949, с. 31). Себто, інтерес до пам'ятників епохи бронзи стимулювався дискусіями про боспорських кіммерійців. Більш того, вже в 1978 р., коли я став працювати в Керченському музеї, його фахівці-антикознавці доводили, що відомі антропоморфні стели з Тірітаки не можуть бути більш давніми ніж кіммерійські часи, посилаючись на думку В.Ф. Гайдукевича.

На такому складному для науки тлі уявень про епоху бронзи краю і про кіммерійців В.Ф. Гайдукевич пропонує В.Д. Рибаловій, як фахівцю з доскіфського і ранньоскіфського періоду досліджувати поселення Кам'янку у якості керівника загону очолюваної ним Боспорської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР, ЛДУ і Державного Ермітажу. У складі Боспорської експедиції загін Валентини Дмитрівни працював в 1956—1959, 1961 рр., а в 1962 і 1965 рр. самостійно. Вдалі розкопки, щорічні успіхи, відкриття при розкопках Кам'янки безсумнівні. Але для історії науки важливо знати, як проходили розкопки, якими ресурсами вони забезпечувалися, чи був підкріплений інтерес до кіммерійських старожитностей адекватним фінансуванням, в яких умовах працювала Валентина Дмитрівна? Інакше може виявитися не коректним аналіз успіхів археологів у різних областях науки. Дотично, наприклад, зауважу, коли ми поціновуємо працю і висновки з надрукованого ще одного кримського «первісника», А.О. Щепінського, мусимо зважати на особливі умови його робіт.

Про умови роботи експедиції на Кам'янці дізнаємося коротко з некролога В.Д. Рибалової, написаного українськими колегами: «За шість польових сезонів при незначних коштах відкрито понад 2 тис. м² площі, досліджено 12 жител з господарськими прибудовами... До

речі, всі матеріали з розкопок В.Д. Рибалова передала в Ермітаж, у відділ археології Східної Європи і Сибіру» (Пам'яті... 1998, с. 154). До цього можна додати ще два достовірних і вагомих факти.

У 1981 р., коли наша, Керченського музею, експедиція працювала на поселенні Маяк, розкоп розташовувався прямо біля пішохідної доріжки з одного приміського селища до іншого і до переправи. Якось поруч з нами зупинилися місцеві рибалки. Один з них, вказавши на характерну, круглу за формою знахідку, назвав її розтиральником, що було зовсім незвично для рибалки, але цілком професійно. Місцеві жителі найчастіше розтиральник називали навіть не «камінь», а презирливо «гумай». Виявилось, в молодості рибалка працював на розкопках Кам'янки. «Скільки ж ти платиш робочому?», — Запитав він мене. — «Два рубля, двадцять чотири копійки — зарплата робітника. Її ж ділимо на двох». — «Я б у тебе не працював. А премія за знахідку?». «Немає такої» — відповідаю. — «А ось, коли до нас на Кам'янку приїжджав начальник Гайдук, ми, знаючи про його приїзд, бувало викрадемо розтиральник з намету начальниці, підсунемо під землю, начальник приїде — викопаємо при ньому, то ж він дає премію: 22.40. Тоді цього вистачало на пляшку горілки (18 руб. 70 коп.) та закуску. Це було справедливо, бо це була денна зарплата...». Мені в листі і усно Валентина Дмитрівна скаржилася, що в зв'язку з убогістю фінансів часто залишалася в полі фактично одна. І ще. Досить часто доводилося їй просити у Віктора Францевича додаткові кошти для проведення робіт. За це її прозвали (не без ініціативи Віктора Францевича, який не знайшов на Кам'янці шуканого) «Валентина Ридалова».

Таким чином, великий досвід і наукова інтуїція дозволили В.Ф. Гайдукевичу побачити в Кам'янці ключовий пам'ятник, часів, що передували античності, залучити до його розкопок необхідного фахівця. І все ж сумно усвідомлювати, що так фінансувалися в Криму дослідження одного з показних для Східної Європи пам'яток епохи бронзи, що стоїть нині на обліку як об'єкт державного значення, що археологія доби бронзи в Криму без майбутніх на той час численних розкопок курганів у зоні новобудови Північнокримського каналу, а також супутніх досліджень А.О. Щепінського, В.О. Колотухіна і ін. (часто заснованих на ентузіазмі), могла залишитися за великим рахунком лише археологією поселень типу Кам'янка.

Крім Кам'янки В.Д. Рибалова досліджувала під час розвідок і розкопок у Криму території біля Судака, Сонячної Долини і у с. Пташкінета ін. на Керченському п-ві. Її розвідками виявлено поселення кам'янської культури Чалка II біля гори Чалка (Челки), «невідоме Брюсову» (Рибалова 1965 // Науковий архів ІА НАНУ, 1965/69, 4956, с. 10—12).

«Науковий інтерес Валентини Дмитрівни до пам'яток епохи бронзи і раннього залізного віку України був постійним. Почавши дослідження з пам'яток в лісостеповій зоні (в основному комарівської, білогрудівської та чорноліської культур), вона з успіхом включила в коло своїх досліджень територію степу, перш за все пам'ятники культур багатоваликової кераміки та сабати-нівської, внесла багато корисного для вирішення питань їх походження та хронології. Суттєво відзначити, що постановка і рішення проблем в її працях базуються на глибокому знанні європейської літератури, досліджень європейських вчених стосовно хронології культур епохи бронзи» (Пам'яті... 1998, с. 154).

Дослідження експедиції (загону) Ленінградського державного університету, Ермітажу і ЛВІА під керівництвом В.Д. Рибалової (1956—1959, 1961—1962 і 1965 рр.) дозволили широко представити поселення Кам'янка як одну з яскравих пам'яток епохи бронзи Північного Причорномор'я і датувати його рубежем XV—XIV — початком XIII ст. до н. е. Практично більшість з основних ідей, що характеризують каменську культуру Східного Криму, були в тій чи іншій мірі проговорені, позначені нею. Нею навіть було підкреслено особливе ставлення населення Кам'янки до тих природних форм з різних матеріалів, які можуть нагадувати реалістичні зображення. Мається на увазі, публікація «жаби» — скам'янілості, хребця вимерлого виду тюленевих, близького за формою до зображення жаби. Пізніше її здогад підтвердяться іншими знахідками «прихованих» зображень, що, безумовно, пов'язано з найдавнішою ідеологією «незображення» (Кислий 2011).

У 60-70-х рр. в науці актуальним було вивчення різних проявів культури багатоваликової кераміки (вона ж бабинська культура), одночасно стала задача чітко охарактеризувати на місцевих матеріалах хронологічний розрив між катакомбною та кіммерійською археологічними культурами, тому цілком закономірно, що увага дослідників акцентувалася на пізніх етапах побутування Кам'янки. В.Д. Рибалова підкреслювала, що пропонувані нею датування

знаходяться в прямій залежності від прийнятих тоді дат Бородінського скарбу і більш пізніх пам'яток (Рибалова 1974, с. 48—49). Разом з тим, дослідниця сподівалася виявити ранні шари поселення як єдине ціле з усією культурою. Визначаючи Кам'янку як особливий пам'ятник культури багатоваликової кераміки, вона знаходить в її матеріальній культурі риси, подібні до катакомбної та зрубної культур, аналогії — в матеріальній культурі Північного Кавказу і Нижнього Дону. Однак, на її думку, Кам'янка не в повному обсязі тотожна Лівенцівській фортеці (Нижній Дон), перш за все за такими ознаками, як відсутність посудин з різко розчленованим біконічним корпусом і відсутність багатих орнаментальних мотивів (Рибалова 1974, с. 45—47). За В.Д. Рибаловою, Кам'янка — *«пам'ятка досить своєрідного, змішаного... варіанту культури багатоваликової кераміки, підживлювана різноманітними міграціями населення, причому особливістю є також те, що на місці існували сприятливі умови для розвитку рибальства і пастушого скотарства»* (Там само, с. 45). Як у процесі діяльності експедиції під керівництвом В.Д. Рибалової, так і після виходу з друку її роботи за підсумками розкопок, поселення стає еталонним пам'ятником, до якого прирівнюються результати, отримані дослідниками — А.М. Лесковим, В.Г. Збеневичем, В.А. Колотухінін, А.Е. Кислим та ін. на інших об'єктах. В.Д. Рибалова в своїй роботі з повною підставою вводить поняття «поселення кам'янського типу в Криму» (Рибалова 1974, с. 42). Нині обґрунтовано виділення окремої археологічної культури Криму епохи бронзи — кам'янської культури Східного Криму (Кислий 2012).

Ось висновок про її заслуги колег з Інституту археології НАН України: в результаті дослідження Кам'янки В.Д. Рибалова виділила особливий «кримський (або кам'янський) варіант культури багатоваликової кераміки», Кам'янка стала «одним з найкраще досліджених поселень кам'янсько-лівенцівської групи» (Пам'яті... 1998, с. 154). В такому випадку, зовсім не зрозуміло, чому ж нині в археології епохи бронзи, і власне бабинської культури — настільки ретельно і успішно інтерпретованої українськими колегами, забутий внесок Валентини Дмитрівни. Її імені немає в «Давній історії України в трьох томах. Первісне суспільство. Том 1» (Київ: Наукова думка, 1997), в авторефераті докторської дисертації Р.А. Литвиненко «Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)» та ін. Зрозумі-

ло, що цим фактом приймається самостійність кам'янської культури Східного Криму, що і потрібно було зазначити. Адже в роботах В.В. Отрощенко, Г.Н. Тощева й наших поданий аналіз можливих поховальних пам'яток кам'янської культури, В.В. Отрощенко вважає ці пам'ятки пов'язаними «з культурним колом Бабине». Залишається питання поваги до найвідомішого спеціаліста і його оригінальної думки з конкретного питання, що досліджується. Представляючи «культурне коло Бабине», локальні варіанти культури багатовапелкової кераміки, подаючи авторську «оригінальність концепцій бабинського культурогенезу» (Литвиненко 2009, с. 2), варто згадати, що ще при формуванні наукового розуміння обрисів бабинської культури В.Д. Рибалова прогнозувала і обґрунтовано обмовила її локальні особливості на конкретній території.

Її любили і дуже поважали колеги, подруги з Інституту археології АН УРСР, Олімпіада Гаврилівна Шапошникова, Ірина Миколаївна Шарафутдінова та ін. згадували про неї з незмінною теплотою. Коли я приїхав в 70-ті на роботу до Керченського історико-археологічного музею, мене довго відмовляли колеги з Москви та Києва займатися епохою бронзи як неprestижною в кримській археології справою. Вирішивши все-таки займатися епохою бронзи, написав Валентині Дмитрівні і отримав її повну підтримку. Її поведінка з цього приводу була близькою до того, як поведився в таких випадках мій учитель Борис Андрійович Шрамко. Почувши мої міркування (до часу першої зустрічі з нею я розкопував самостійно лише кургани в Аджимушкаї, і лєнінградські фахівці говорили про них: нічого в цьому немає незвичайного, не цікаво) пророзкопки та майбутню спеціальність в археології, Валентина Дмитрівна сказала: «Ви захистите дисертацію, не сумнівайтеся, займіться Кам'янкою». Зацікавили її й аджимушкайські кургани епохи бронзи. Треба відзначити, що в Кам'янці бачив величезний потенціал для дослідження історичних взаємозв'язків і найдавнішого транспорту, а також підкреслював особливу роль досліджень В.Д. Рибалової Микола Миколайович Чередниченко.

У 1968 р Валентина Дмитрівна опинилася не обраною за конкурсом на посаду доцента кафедри археології історичного факультету ЛДУ і була звільнена з сором'язливим і традиційним записом в трудовій книжці «в зв'язку з виходом на пенсію» (Сетевой... 2012). Її вихід на пенсію припав на час не найяскравішого шанування ветеранів війни, та й позна-

чилася проста природна скромність Валентини Дмитрівни. «До останніх років життя вона була віддана улюбленій археології. Важко хвора ... Валентина Дмитрівна не залишала роботу з підготовки своїх публікацій. Це була добра, відверта, абсолютно безкорислива, чуйна людина» (Пам'яті... 1998, с. 154).

Приїжджаючи до Ленінграду в кінці 70 — початку 80 рр., я зупинявся у Валентини Дмитрівни в її маленькій, переповненій книгами і архівом однокімнатній квартирі на Тихорецькому проспекті, 10-І. Важко хворіючи, відірвана від наукового світу, вона фактично бідувала. Уважний, першокласний фахівець своєї справи, весь час турбувалася опублікувати наявні матеріали і розповісти про всі свої наукові досягнення. В оповіданнях про свої роботи і наукові уявлення вона обов'язково згадувала інші точки зору, якщо такі були, — А.М. Лєскова, В.В. Веселова та ін. Її допомога була безцінна. Ми довго засиджувалися вечорами, Валентина Дмитрівна консультувала, малювала від руки плани розкопок з детальним зазначенням місцезнаходжень тих чи інших знахідок, схеми своїх розвідок в Криму. Навіть у своїх листах в 80-і рр. вона переживала про експедицію, консультуючи і допомагаючи порадкою. Додатково у листуванні звернула увагу на більш ранні за хронологією шари або знахідки, ніж спочатку вважала, а саме катакомбного часу на Кам'янці. Передбачала також більш чіткий зв'язок з північнокавказької культурою.

Розповідь про життєвий і науковий шлях В.Д. Рибалової — хороший привід задуматися над долею кримської археології, приголубленої увагою і організаторів науки, і адміністраторів-управлінців, і любителів археології, але одночасно, як виявляється, і недоглянутої.

Основні праці В.Д. Рибалової

О связях населения среднего Приднепровья с лужицкими племенами: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1950.

К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе правобережной Украины // Доклады VI науч. конф. Института археологии АН УССР. — К., 1953.

К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // Археологический сборник. — Л., 1961. — Вып. 2.

О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа // Исследования по археологии СССР. — 1961.

Некоторые новые данные к изучению поздне-трипольской культуры на Южном Буге // Сборник статей к 30-летию Отдела истории первобытной культуры. — 1964. — Вып. 6.

Еще раз о начальной дате железного века на Днепре // Вестник ЛГУ. — 1966. — № 1.

Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // СА. — 1966. — № 4.

Поселение Каменка в Восточном Крыму // Археологический сборник. — 1974. — Вып. 16.

Сабатиновские поселения реки Синюхи и некоторые проблемы поздней бронзы // Проблемы археологии. — 1978. — Вып. 2.

Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые

проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953—1954 гг.) // Археологические вести. — 1999. — № 6.

Архів, особові фонди

ОА СПбГУ. Ф. 1. Рыбалова Валентина Дмитриевна. Личное дело. Оп. Личных дел ППС, уволенных в 1968 г. Св. 21. № 785.

Звіти про розкопки. Науковий архів НАН України (1965/69. — 4956 та ін.).

Невелика частина архіву В.Д. Рибалової та її книжок зберігається у О.Є. Кислого.

Артамонов М.И. Третий Разменный курган у ст. Костромской // СА. — 1948. — Т. X. — С. 161—182.

Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. — 1950. — № 2. — С. 37—47.

Белановская Т.Д. Светлой памяти Татьяны Сергеевны Пассек // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 11—13.

Блаватский В.Д. Киммерийский вопрос и Пантикапей // ВМУ. — 1948. — № 8. — С. 9—18.

Веселов В.В. Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки, Маяк // ИАДК. — К., 1957. — С. 35—39.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

Ельницкий Л.А. Киммерийцы и киммерийская культура // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 14—26.

Зеест И.Б. Раскопки Киммерика в 1947—1948 гг. // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 97—103.

Кислый А.Е. Условность и реализм искусства Каменской культуры Восточного Крыма // ДБ. — 2011. — Вып. 15. — С. 189—207.

Кислий О.Е. Кам'янська культура // Енциклопедія сучасної України. — К, 2012. — С. 307.

Клейн Л.С. К семидесятилетию М.И. Артамонова // СА. — 1968. — № 4. — С. 151—156.

Кругликова И.Т. Поселения эпохи бронзы и раннего железного века в Восточном Крыму // СА. — 1955. — XXIV. — С. 74—92.

Литвиненко Р.О. «Культурне коло Бабине» (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. ист. Наук. — К., 2009.

Пам'яті Валентини Дмитрівни Рибалової // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 153—154.

Рыбалова В.Д. О связях населения Среднего Приднепровья с лужицкими племенами (доскифский и скифский периоды): автореф. дис. ... канд. ист. Наук. — Л., 1950.

Рыбалова В.Д. // Науковий архів ІА НАНУ. — 1965/69. — 4956. — К., 1965.

Рыбалова В.Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // Археологический сборник. — 1974. — Вып. 16. — С. 19—49.

Сетевой биографический словарь историков Санкт-Петербургского университета XVIII—XX вв. — СПб, 2012—2014. Составители и редакторы Сидорчук И.В., Ростовцев Е.А. [Электронный ресурс] <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/1346.html> (дата доступа 12.07.2016).

Надійшла 07.08.2016